

Харківський національний університет
імені В.Н.Каразіна

МАЛЮГІНА Оксана Костянтинівна

УДК 930:329.12(470+571) "18/19"

К.Д.КАВЕЛІН ПРО ЛІБЕРАЛЬНУ МОДЕРНІЗАЦІЮ РОСІЇ

Спеціальність 07.00.02 — всесвітня історія

АВТОРЕФЕРАТ

дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

Харків — 2002

Дисертацією є рукопис

Робота виконана в Харківському національному університеті ім. В.Н.Каразіна Міністерства освіти і науки України

Науковий керівник – доктор історичних наук,

Лантух Валерій Васильович,

Харківський національний університет ім. В.Н. Каразіна, професор кафедри історії Росії

Офіційні опоненти: доктор історичних наук, професор

Харитонов Володимир Львович

Харківський національний університет ім. В.Н. Каразіна професор кафедри українознавства

кандидат історичних наук

Сичова Вікторія Вікторівна

Харківський регіональний інститут

Української академії державного управління

при Президентові України

доцент кафедри державної політики.

Провідна установа – Донецький національний університет

кафедра нової та новітньої історії

Захист відбудеться: "19" квітня 2002 р. о 15 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д64.051.10 у Харківському національному університеті ім. В.Н. Каразіна (61077, м. Харків, пл. Свободи, 4, аудиторія 4-65)

З дисертацією можна ознайомитись в Центральній науковій бібліотеці Харківського національного університету ім. В.Н.Каразіна (61077, м. Харків, пл. Свободи, 4.)

Автореферат розісланий "19" березня 2002 року

Вчений секретар

спеціалізованої вченої ради

Пугач Є.П.

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність дослідження. Протягом десятиліть більшість проблем громадсько-політичної історії зводились до аналізу революційно-демократичного руху. Перевага віддавалася вивченню комплексу ідей цього політичного напрямку.

Лише в останні шістнадцять років ХХ століття, в обставинах ерозиї комуністичної ідеології, почалися пошуки альтернативних учень. Слокуса подолання ідейно-теоретичної кризи призвела до того, що в якості паначеї була обрана західна ліберальна модель суспільного розвитку. Її цінності були представлені в якості "загальноподських" і склали основу "нового політичного мислення". По суті ж, відбулася спроба здійснити некритичне копіювання західної цивілізації, причому, в її специфічному, англо-американському варіанті.

Бажанна насадити ліберальні ідеї "згори", без урахування національно-культурних традицій та ментальності більшості сприяло стрімкій девальвації понять ліберальної системи цінностей. Усе частіше чулися розмови про необхідність "сильної руки". Неприйнятність автоматично запозичених ідей, методів та прийомів сучасного західного лібералізму зумовила особливий інтерес до власних історичних коренів, виявлення ролі та місця інтелектуальної еліти у процесі суспільного розвитку, досвіду "перехідних" періодів та епох великомасштабних інновацій.

Помітною фігурою в історії становлення російської ліберальної думки другої половини ХІХ століття був Костянтин Дмитрович Кавелін (1818-1884) – правознавець, історик, філософ, публіцист. Він прожив довге творче життя, був очевидцем та в певному розумінні творцем "великих реформ" 60-70-х років ХІХ століття, виступав не лише свідком, але й активним учасником дискусії про шляхи оновлення та подальшого розвитку Росії. Його ідейні пошуки можуть бути прекрасною ілюстрацією джерел, на основі яких могли б формуватися й сучасні підходи до реформи. У зв'язку з цим слід зазначити, що програма К.Д.Кавеліна поєднувала у собі риси як універсального, так і унікального. Єдино можлива в Росії модель модернізації, на його думку, це власне російська модель, бо успіх залежить від того, наскільки трансформаційний процес вписується в національні інститути, сприймається суспільством (або хоча б його досить значною частиною) як природний та підтримується ним.

Інтерес до особистості та суспільно-політичної позиції К.Д.Кавеліна має й суто наукове пояснення. По-перше, у центрі уваги знаходиться його програма перетворень, яка фактично комплексно й детально раніше не досліджувалася. По-друге, без глибокого вивчення поглядів К.Д.Кавеліна на найактуальніші проблеми свого часу неможливе подальше осмислення російського лібералізму в цілому та ідейних джерел урядового реформаторства другої половини ХІХ століття. В його ідейній спадщині втілене власне бачення об'єктивно нарізних на той час корінних перетворень, що починаються нині терміном "модернізація".

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Обраний напрям дослідження є складовою частиною комплексної науково-дослідницької теми кафедри історії Росії Харківського національного університету

ім. В.Н.Каразіна: “Організація та діяльність органів самоврядування, наукові біографії громадських і політичних діячів в Росії. Друга половина XIX – початок XX ст.”

Об’єктом дослідження є процесі суспільно-політичного та духовного життя Росії кінця 40-х – початку 80-х років XIX ст. **Предмет** – складає теоретична концепція перетворень, вироблена К. Д. Кавелінім, погляди ідеолога російського лібералізму на основні, найбільш злободенні з його точки зору питання сучасності – аграрно-селянське, політико-правове, університетське.

Хронологічні рамки дисертації охоплюють період з кінця 40-х до початку 80-х років XIX ст., при цьому нижня межа пов’язана з початком активної суспільно-політичної та наукової діяльності К. Д. Кавеліна, верхня (1884р.) – з кінцем його життєвого шляху.

Методологічне дослідження є комплексний аналіз системи поглядів ліберала, а також виявлення його ролі та місця у процесі модернізації та соціокультурного життя Росії другої половини XIX століття.

Завдання дослідження:

- Визначити науково-теоретичний рівень розробки проблеми у дорядянській, радянській та сучасній російській історіографії;
- Дати характеристику модернізаційної програми К. Д. Кавеліна на підставі всебічного вивчення його проєктів реформування аграрного сектора економіки, державного устрою, сфери вищої освіти;
- Простежити еволюцію його поглядів у цих напрямках та їх взаємозв’язок з історичною, правовою концепціями;
- Розкрити цілісність, внутрішню єдність його моделі перетворень;
- Визначити ступінь оригінальності ідей ліберала в контексті сучасного йому соціокультурного поля;
- Дослідити вплив К. Д. Кавеліна на реальний урядовий курс;
- Окреслити місце і роль К. Д. Кавеліна в процесі ліберальної модернізації другої половини XIX століття та розвитку вітчизняної суспільно-політичної думки.

Методологічна основа дослідження. Принципи багатоперспективності (поліперспективності)¹ дозволяє чітко визначити ракурс проблеми, а ідеографічний, синхронний, історико – порівняльний, історико – типологічний методи – дослідити її.

Крім того, науковий аналіз неможливий без використання універсальних, загальнонаукових методів, якими є історичний, логічний, метод аналогії, аналізу та синтезу, дедукції та індукції.

Наукова новизна дисертаційного дослідження полягає в тому, що:

- Робота є першим комплексним дослідженням суспільно-політичної доктрини К. Д. Кавеліна, причому у розгорнутому вигляді представлені не лише його соціально-економічна та політико-адміністративна програми, але й проєкти з реформування системи університетської освіти;

- У дослідженні вперше розкривається складовість ідейної позиції “раннього” та “пізнього” К. Д. Кавеліна, доводиться ліберальна сутність його програми модернізації;
- Кризь призму поглядів К. Д. Кавеліна показана специфіка російського лібералізму середини XIX століття;

• Автор чітко визначив взаємозв’язок історичної й правової концепції ліберала з його суспільно-політичними поглядами, програмою реформуваних;

• Особлива увага приділена вивченню реформаторської моделі К. Д. Кавеліна у контексті реакції на неї верховної влади, управлінської та культурної еліти російського суспільства;

- Виявлені особливості та характерні риси кавелініської моделі оновлення;
- Автор з’ясує адекватність його побудов як рівневі суспільного розвитку, так і вимогам часу, історичній необхідності;

• Вперше простежуються способи впливу ідей ліберала на реальну політичну практику;

- Здійснюється спроба визначити його роль і місце у процесі модернізації XIX ст. та розвитку інтелектуальної традиції.

Практичне значення. Матеріали дисертації можуть бути використані при підготовці лекційних курсів та семінарських занять, розробці спецкурсів, навчально-методичних програм, у навчальній літературі з історії Росії та узагальнюючих монографіях в історії російського лібералізму.

Апробація дослідження. Основні положення та висновки дисертаційної роботи викладалися на наукових конференціях: міжнародній конференції Воронезького державного університету (2000 р., Росія), регіональний науково-теоретичній конференції Харківської державної академії культури (2000р.), науковий історико-красознавчий конференції Харківського національного університету (2000р.), щорічній професорсько-викладацькій конференції історичного факультету Харківського національного університету (2001р.).

За результатами дослідження автором було опубліковано 5 статей, 4 з них у фахових виданнях.

Структура дисертації відповідає поставленій меті та розв’язанню основних завдань дослідження. Робота складається зі вступу, чотирьох розділів, висновків, списку використаних джерел та літератури, додатка. Обсяг дисертації становить 200 сторінок, з них основний текст – 174 сторінку. Список використаних джерел і літератури нараховує 240 найменувань.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У **вступі** обгрунтовано вибір теми дисертації, її актуальність, зв’язок із науковою програмою кафедри, де виконувалася дисертація, визначено мету, завдання, об’єкт та предмет дослідження, його хронологічні межі, методологічні принципи, розкрито наукову новизну та практичне значення роботи, вказано на апробацію результатів дослідження.

¹ Популярніший В. А. Ураїнська та світова історична наука. Рефлексії на межі століть. // Укр. Істор. журн. – 2000. – №1 – С. 3 – 20.

Перший розділ “Історіографія проблеми. Характеристика джерел”
присвячений аналізу літератури та джерел по темі роботи.

В академічній дореволюційній історіографії видагні громадські діячі, до числа яких по праву був віднесений К. Д. Кавелін, розглядалися у руслі історії урядового реформаторства 60-х років XIX ст. Якщо у дослідженнях проурядової орієнтації увага істориків зосереджується передусім на “головнім діячі” – самодержавному монарху², то в роботах ліберально-налаштованих істориків особливо відмічались заслуги “передових громадських елементів”, що змогли здійснити вплив на Олександра II та його оточення, на етапі підготовки реформ³.

Крім загальних досліджень, у дореволюційній історіографії з’явилися публікації, присвячені безпосередньо К. Д. Кавеліну. Досить докладні відомості, що стосуються його біографії, становлення світогляду, еволюції поглядів, громадсько-політичної та наукової діяльності були представлені професором Казанського університету, племінником К. Д. Кавеліна – Д. О. Корсаковим⁴. Видання основного масиву творчої та епістолярної спадщини К. Д. Кавеліна, також було безпосередньою заслугою Д. О. Корсакова. Як професійний історик, він був як публікатором, так й першим біографом К. Д. Кавеліна. Однак деякі елементи мемуарного характеру, що містяться в нарисах Д. О. Корсакова, знижують їх дослідницьку вартість.

Історик В. О. Мясотин, захищаючи положення про вирішальну роль “критично мислячої особи” в історії, у статті про К. Д. Кавеліна особливо увагу акцентував на селянському питанні⁵. Для повноти картини слід згадати й про біографічний нарис про К. Д. Кавеліна, підготовлений В. Нечасвим для енциклопедичного словника Брокгауза-Ефрона⁶.

Отже, можна зазначити, що дореволюційна історіографія проблеми досить скромна. Причому особливисто першого етапу була певна романтизація постаті К. Д. Кавеліна та ситуативна злободенність спроб аналізу його творчості. Предмет дослідження обмежувався вивченням внеску К. Д. Кавеліна в справу розробки селянської реформи. Як ідеолог російського лібералізму, що мав комплекс власних проєктів перетворень, назрілих на той час у Росії, К. Д. Кавелін не був об’єктом спеціального вивчення. Політико-правові погляди К. Д. Кавеліна, зокрема його погляди на оптимальний державний устрій, університетське питання, практично не висвітлювалися. Можливо, це пояснюється тим, що ліберальних істориків початку XIX ст. бентежило вірогідність ранніх лібералів, а офіційно-монархічну

історіографію насторожували ідеї лібералів про необхідність формування громадської правосвідомості російського соціуму. Але в дореволюційний період була виконана велика робота по публікації праць К. Д. Кавеліна.

У свою чергу, радикально налаштовані автори критично ставилися до ліберального реформізму⁷. Вирішальний же вплив на подальше вивчення ліберального руху в цілому та діяльності К. Д. Кавеліна, зокрема, у марксистської історіографії здійснили роботи В. І. Леніна⁸. Саме він уперше провів чіткий поділ в антикріпосницькому таборі, визнавав відносну прогресивність діяльності лібералів у передреформний період. Але боротьба лібералів та кріпосників розглядалася ним виключно як внутрішньокласова, через форму та міри поступок. К. Д. Кавелін як синкретичний, збірний образ російського ліберала, згідно ленінських поглядів, був ближчий до правих, консервативних сил, ніж до лівих, демократичних, тому Ленін не дуже соромлячись в епігетах, характеризує його громадсько-політичну позицію як “зразок професорсько-лакейського глибокодумства”. Піддаючи дошкільній критиці не лише К. Д. Кавеліна, але, в цілому, тактику та стратегію лібералізму, Ленін передусім виступав як професійний політик в крайніх лівих позицій. Однак ця обставина, в силу ряду причин, не бралася до уваги, й ленінські формулювання в якості загальнообов’язкових методологічних установок стверджувалися дослідженнях радянських істориків⁹.

Більше того, у радянські часи теми, пов’язані з ліберальним напрямком суспільно-політичної думки, взагалі були мало презентабельні. Тільки революційна проблематика отримала пріоритетне дослідницьке поле. У 20-х роках – першу половину 30-х рр. XX ст. радянська історична наука не дала жодної спеціальної роботи з історії лібералізму.

Особливістю наступного етапу (друга половина 30-х рр. – перша половина 50-х рр. XX ст.) було те, що політизована схема, прийнята історичною наукою, стала монополюю. Увагу дослідників, у першу чергу, привернули економічні погляди К. Д. Кавеліна. М. О. Дагалов вперше запропонував комплексне вивчення аграрно-селянської програми К. Д. Кавеліна, його як до, так і післяреформених проєктів соціально-економічного реформування¹⁰. При цьому неодноразово підкреслювалася неспроможність принципів історичного еволюціонізму, на яких базувалися всі соціально-економічні побудови ліберала. Робився висновок, що класово обмежений світогляд К. Д. Кавеліна привів його у пореформений період до об’єднання з реакційними дворянськими колами. В цілому, дослідникові притаманний скепсис стосовно вирішення лібералом аграрно-селянського питання.

Таким чином, незважаючи на те, що радикальний напрям громадської думки вслякко висувався на перший план, з кінця 40-х років XX ст. проблема вивчення ідейної спадщини К. Д. Кавеліна набула “легального” статусу, вона стала відкритою

² Чернявський Н. Г. Письма без адреса // Полн. собр. соч. – М.: Госполитиздат, 1939. – Т. 6. – С. 7-26.

³ Лялин В. И. По поводу юбилея // Полн. собр. соч. – Т. 20. – С. 160-171; Лялин В. И. «Крестьянская реформа» и пролетарско-крестьянская революция // Полн. собр. соч. – Т. 20. – С. 148-181; Лялин В. И. Палати Грелина // Полн. собр. соч. – Т. 21. – С. 255-262; Лялин В. И. Гонимые звестия Анриблы либералов // Полн. собр. соч. – Т. 4. – С. 119-159.

⁴ Покровский М. И. Крестьянская реформа – Харьков: Пролетарий, 1926. – 150с.
⁵ Дагалов Н. А. Экономическое владыки К. Д. Кавелина // Уч. зап. МГУ: Тр. по истории пар. хозя-ва и экон. учений – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1949. – Вып. 130. – С. 45-86; Дагалов Н. А. Теория и программа дворянского либерализма в работах К. Д. Кавелина // История рус. экономич. мысли – М.: Изд-во екон.-эк. зап., 1958. – Т. 1. – С. 409-417.

² Латшева С. С. Император Александр II. Его жизнь и царствование: В 2т. – 2-е изд. – СПб.: Изд-во. Суворина, 1911. – Т. 1-2.

³ Ивановский И. И. Падение крепостного права в России. – СПб.: Тип. Краевского, 1903. – 407 с.; Джаншиев Г. А. Эпоха великих крестьянских дел в России – СПб.: Тип. Общества, польза, 1905. – 473 с.

⁴ Корсаков Д. А. Материалы для биографии К. Д. Кавелина на семейной переписке и воспоминаний // Вестн. Евразия. – 1886. – №5. – С. 5-31, №6. – С. 44-5-49, №7. – С. 21-39, №8. – С. 539-563, №10. – С. 731-759, №11. – С. 162-195, 1887. – №2. – С. 608-645, №4. – С. 457-489, №5. – С. 5-32, №8. – С. 765-777, 1888. – №5. – С. 5-50; Из литературной переписки К. Д. Кавелина // Превосел, и прам. Д. А. Корсакова // Рус. мысль – 1892. – №1. – С. 104-139, №3. – С. 1-17, №5. – С. 82-92, №10. – С. 1-17, 1895. – №2. – С. 225-232, 1896. – №2. – С. 30-57, 1897. – №1. – С. 221 – 224; Корсаков Д. А. Жизнь и деятельность К. Д. Кавелина // Кавелин К. Д. Собр. соч.: В 4 т. – СПб.: Тип. Степановича, 1897. – Т. 1. – С. 1-32.

⁵ Мясотин В. А. К. Д. Кавелин как историк и публицист // Из истории русского общества. – СПб.: Изд. Пантелеева, 1902. – 394 с.

⁶ Нечасов В. Константины Кавелины // Энциклопедический словарь // Изд. Ф. А. Брокгауз, И. А. Ефрон. – СПб.: Издательское дело, 1894. – Т. 13. – С. 805-809.

(точніше, доступною) для дослідження, правда, у межах чітко визначених марксистсько-ленінського методологією. Тому при оцінці ідей К.Д.Кавеліна домінувала певна одномірність.

Четвертий етап у розвитку історіографії почався після 1956 р. і тривав до кінця 80-х рр. XX ст. XX з'їзд КПРС та часткова десталінізація призвели до позитивних змін в історичній науці: вивчення ліберального суспільно-політичного руху, поглядів та діяльності його діячів, тобто тематики, яка раніше перебувала на маргінесі академічної історіографії, почало пробивати собі місце. Однак, незважаючи на "відлигу", нових концептуальних підходів вироблено не було. Закріплююся тенденція висвітлення генезису російського лібералізму в руслі громадського руху та соціально-політичної думки. Природно, що майже усі спеціалісти з цієї проблематики (й Ш.М.Левін, і Н.Г.Сладкевич, і В.А.Кітаєв, і В.О.Твардовська)¹¹ – були одноставні в оцінці лібералів тієї епохи. Дослідники зосередили увагу на аналізі програмних положень лібералізму, проблемі реформ і революції, взаєминах лібералів та революційних демократів, а також на вирішенні ліберальною думкою головних громадсько-політичних проблем, якими були селянське питання та питання державних перетворень. Позиція К.Д.Кавеліна у дореформний період розглядалася у контексті "відносно конструктивної". Погляди К.Д.Кавеліна на державний устрій Росії служили наочною ілюстрацією тези, про "реалізацію його охоронного потенціалу у післяреформний період". Антиконтреституційна аргументація К.Д.Кавеліна окреслилася дуже рельєфно, він був представлений як безумовний противник реорганізації системи державного управління.

Однак, не зважаючи на таку прямилину трактовку еволюції поглядів К.Д.Кавеліна, праці цих вчених, написані із залученням широкого фактичного матеріалу, архівних документів, стали класичними у справі вивчення історії громадського руху середини XIX століття.

Окреме місце в оцінці російського лібералізму епохи падіння кріпосного права посідає концепція М.В.Нечкіної. Ліберальну течію громадської думки, пронизану численними ідейними відтінками, з широким спектром індивідуальних думок вона об'єднує спільним терміном "ліберальний табір". Причому, це не просто метафора, це тверда установка, принципова позиція¹². Насправді ж, у той час – створення цієї суспільно-політичної течії, ще рано говорити про централізовані дії та «відступні» російських лібералів.

Паралельно з такими дослідженнями існували й інші, в яких вчені намагалися відстоювати більш науковий, об'єктивний підхід до проблеми. У 1974 році з'явилася стаття В.Н.Розенталя про К.Д.Кавеліна¹³. У ній автор детально

простежує процес формування ліберального світогляду К.Д.Кавеліна, досліджує його участь у громадській боротьбі 50-х – початку 60-х років, як ідеолога ліберального напрямку. Спираючись на вже опубліковані та ті що, зберігалися в архівних фондах, особисті матеріали К.Д.Кавеліна, дослідник розглядає його практичну діяльність у передреформний період, аналізує підготовлені ним проекти відміни кріпосного права (1855 р.) та реформування університетів (1861 р.) Н.М.Пірумова, спростовує усталену думку про програму (написану К.Д.Кавелініним та Б.М.Чічериним), єдину «для усього ліберального табору»¹⁴.

Значний внесок у вивчення намічених К.Д.Кавелініним перетворень внесли фахівці з історії урядового реформаторства. Так, Р.Г.Еймонтова вперше підняла проблему участі К.Д.Кавеліна у підготовці університетської реформи 1863 року¹⁵. У фундаментальній монографії Л.Г.Захарової були ретельно проаналізовані основні положення записки К.Д.Кавеліна «Про звільнення селян»¹⁶. Але разом з тим, у цих роботах спадщина К.Д.Кавеліна була представлена не в повному обсязі, єдності усіх її складових, а уривчасто, фрагментарно, так, як того вимагала специфіка цих досліджень.

К.Д.Кавелінін, як видатний громадсько-політичний діяч, пропонував свій власний варіант вирішення багатьох питань, що хвилювали уряд та російське суспільство в 50-80-і роки XIX ст. Для виявлення об'єктивної картини та аналізу його програми реформи важливе допоміжне значення мають роботи радянських істориків, присвячені соціально-економічному розвитку країни, вивченню особливостей її політичного устрою, духовного життя Росії. Передусім це дослідження І.Д.Ковальченко, М.М.Дружиніна, П.А.Зайончковського, І.В.Оржеховського, В.Р.Лейкіної-Свірської, Г.Г.Кричевського та інших¹⁷.

Таким чином, у другій половині 50-х – 80-х роках XX століття у дослідженні проблеми був досягнутий певний якісний рівень. Глибоко і ґрунтовно розібравшись з дореформеною програмою К.Д.Кавеліна, історики давали їй досить об'єктивні оцінки. Винести ж їх у якості висновків можна було лише з певними зауваженнями.

Однак ідеологічні стереотипи заважали такому ж продуктивному осмисленню пореформених поглядів ліберала. Заслуга лібералів, протидіючих відверто консервативним тенденціям у політиці уряду, не визнавалася. Більше того, значний масив конкретно-історичного матеріалу цього періоду життєдіяльності та творчості К.Д.Кавеліна взагалі залишився поза увагою дослідників.

Глобальні зміни, що відбулися в країні з кінця 80-х років XX століття, призвели до зростання інтересу до історичних процесів, які протікали в Росії у зламні роки її розвитку. Роботи початку 90-х років XX століття несуть на собі

¹⁴ Пірумова Н.М. Зоміске ліберальне давління. Соціальні корні та еволюція до кінця XX в. – М.: Наука, 1971. – 287 с.; Пірумова Н.М. Зоміске інтелектуальні та роль в общественной борьбе – М.: Наука, 1986. – 268с.

¹⁵ Еймонтова Р.Г. Університетський аспект і руське общество в 50-60-х годах XIX в. // История СССР – 1971. – №6. – С. 144-158.

¹⁶ Захарова Л.Г. Сохранение и отмена крепостного права в России. 1856 – 1861. – М.: Наука, 1984. – 253 с.

¹⁷ Ковальченко И.Д. Русское крепостное крестьянство в первой половине XIX в. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1984. – 400 с.; Дружинин И.М. Русская деревня на переломе. 1861-1880 гг. – М.: Наука, 1978. – 287 с.; Дружинин И.М. Повседневная жизнь после реформы 1861 г.: По данным Валуевской комиссии 1872-1873 гг. // Историч. зап. – т. 89. – С.187-230; Зайончковский П.А. Кризис самодержавной власти на рубеже 1870-1880 гг. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1964. – 51 с.; Зайончковский П.А. Отмена крепостного права в России. – 3-е изд. – М.: Мысль, 1983. – 327 с.; Оржеховский И.В. История вступительной политики самодержавия в 60-70-х годах XIX в. – Горький, 1974. – 167 с.; Лейкина-Свиридова В.Р. Интеллигенция в России на второй половине XIX в. – М.: Мысль, 1971. – 387 с.; Кричевский Г.Г. Ученые отечества и университетств дореволюционной России // История СССР. – 1985. – №2. – с. 141-153.

¹¹ Левин Ш.М. Общественное движение в России в 60-70-е годы XIX в. – М.: Советск, 1958. – 512 с.; Левин Ш.М. Очерки по истории русской общественной мысли. Вторая половина XIX – начало XX в. – Л.: Наука, 1974. – 442 с.; Сладкевич Н.Г. Очерки истории общественной мысли России в конце 50-х – начале 60-х годов XIX в. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1962. – 286 с.; Сладкевич Н.Г. Борьба общественных течений в русской публицистике конца 50-х – начала 60-х годов XIX в. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1979. – 127 с.; Кітаєв В.А. Формы и содержание мысли: Из истории русской либеральной мысли 50-60-х годов XIX в. – М.: Мысль, 1972. – 286 с.; Твардовская В.А. Социальная мысль России на рубеже 1870-1880-х годов. – М.: Мысль, 1969. – 271 с.; Твардовская В.А. Политическая программа русского либерализма на рубеже 1850-1860-х гг. // Основоположники давлания в России – Саратов, 1975. – Вып. 4. – С. 59-67.

¹² Розенталь В.Н. Русский либерал 50-х годов XIX в. Общественно-политические взгляды К.Д.Кавеліна в 50-х – начале 60-х годов // Революция, ситуация в России в 1859-1861 гг. – М.: Наука, 1974. – 116. – С. 225-257.

відбиток перехідного періоду¹⁸. Дослідник Л. М. Іскра, розглядаючи державно-правові погляди К. Д. Кавеліна, детально вивчає пореформену програму ліберала в цьому питанні, перекладає ряд загальновизначних положень, відмовляється від різко негативних оцінок спадщини «пізнього» К. Д. Кавеліна¹⁹.

Протягом 90-х років назрілі завдання – перегляд оцінок російського лібералізму, його концептуальне осмислення – намагалася вирішити плеяда сучасних учених. Серед них В. В. Шелохаєв, А. Н. Медушевський, І. К. Пантін, Б. Г. Капустін, Л. Н. Новікова, І. О. Сиземська, А. Н. Сахаров та інші²⁰. У першу чергу вони прагнуть визначити сутність російського лібералізму, його особливості, відмінності від західноєвропейського, вяснити час його появи, етапи розвитку, взаємозв'язок з іншими напрямками і течіями російської думки, виділити справжнє місце цієї ідейної течії в духовному обличчі російської інтелігенції.

Книга С. С. Секірінського, Т. О. Філіпової про лібералізм вийшла однією з перших²¹. Основою громадської позиції К. Д. Кавеліна визнається пошук виходу з життєвих суперечностей на шляхах примирення та згоди. При всьому новаторстві авторів, бажанні підняти малодосліджені та дискусійні питання, спроба відмовитися від загальновизначних нормативних вимог наукової роботи обернулася недостатньою науковою ґрунтовністю. Робота надмірно публіцистична, її швидше можна віднести до розряду науково-популярної літератури.

В останні десятиліття XX ст. тенденція «відродження» імен російських лібералів, виведення їх з-під тіні радикально налаштованих діячів стрімко набирала силу. Так, якщо на початку 90-х років XX ст. з основними віхами життя й творчості К. Д. Кавеліна можна було ознайомитись, звернувшись до біографічного словника під «нейтральною» назвою «Російські письменники»²², то наприкінці 90-х років XX ст. біографічний нарис про нього було розміщено у «Життєписі» діячів історії держави Російської²³. Надолужуючи втрачене, таким чином, до пантеону великих людей Росії все частіше долучають й ідеологів її реформациї.

Аналіз найновітньої історіографії, здійснений В. В. Шелохаєвим, дозволяє говорити про те, що у вивченні лібералізму не лише намітилась, але й утвердилася нова тенденція – відбувається його загальноісторетичне,

історіософське осмислення²⁴. У контексті цієї проблематики спадщина К. Д. Кавеліна, що перебуває на стику історії та філософії, привертає увагу суспільствознавців (філософів, істориків, політологів, соціологів). У роботах В. І. Прилеєвського, І. Д. Осипова, В. А. Кітаєва, В. К. Катори²⁵ досліджується історіографічна концепція К. Д. Кавеліна, простежується еволюція, виявляються її ідейні джерела. Зазначимо, що без урахування історичних поглядів К. Д. Кавеліна не легко зрозуміти особливості його соціально-економічної, політико-адміністративної, освітньо-просвітницької програм оновлення країни.

Наприкінці 90-х років XX століття історики звернулися до малодослідженого питання впливу ліберальної професури як на духовне, так і на громадсько-політичне життя російського суспільства. Абсолютно не вивченій темі – К. Д. Кавелін у Московському університеті – присвячена монографія Ф. О. Петрова²⁶.

У цей же час з'являється перекладна література про лібералізм²⁷. Однак вона мало чим збагачає історіографію нашої проблеми.

Отже, у новітній історіографії спостерігається посилення інтересу до проблематики російського лібералізму. У центрі уваги дослідницької думки опинилися об'єктивно визрілі, великомасштабні проблеми методологічного, історіографічного, історіософського плану. Однак вивчення лібералізму відбувається взагалі, абстрактно, поза історичною дійсністю. Вважаємо, що аналіз загальної ліберальної доктрини та її складових повинен сполучатися з вивченням загальноісторетичних та прикладних побудов окремих представників російського лібералізму, що мають власні (багато в чому відмінні) моделі переустрою країни. Фактично, набір «хрестоматійних» цитат підмінив детальне вивчення конкретно-історичного матеріалу, на базі якого можливі широкі, багатогранні узагальнення.

У цілому ж, здійснений огляд літератури дозволяє зробити висновок, що проблема «К. Д. Кавелін про ліберальну модернізацію Росії: аграрно-селянське питання, державний устрій, сфера вищої освіти» не стала предметом самостійного, комплексного дослідження. Це й зумовило вибір теми.

Особливість предмету дослідження передбачає певну специфіку **джерельної бази**. Фундаментальним джерелом є зібрання творів К. Д. Кавеліна. У них опублікована основна маса його наукових та публіцистичних робіт²⁸. Вивчення опублікованих праць К. Д. Кавеліна має визначне значення. Це дозволяє дізнатися про різноманітність його інтересів, познайомитися з поглядами за основними громадсько-політичними питаннями, простежити їхню еволюцію, виявити ідейні установки, що пов'язують у єдине ціле

²⁴ Шелохаєв В. В. Русский либерализм как историографическая и историософская проблема // Вопр. истории. – 1998. – №4. – С. 3-29.

²⁵ Прилеєвский В. И. Опыт исследования мировоззрения русских либералов. – М.: ИФРАН, 1995. – 312 с.

²⁶ Осипов И. Д. Философия русского либерализма XIX в. – СПб.: Изд-во СПб. ун-та. 1996. – 209 с.; Кітаєв В. А. К. Д. Кавелін между славянофилами и западниками // В раздумьях о России. XIX век. – М.: Археограф. центр. 1996. – С. 243-272; Катор В. К. К. Д. Кавелін и его философия русской истории // Русский либерализм: исторические судьбы и перспективы. – М.: Рос. полит. энциклоп. 1999. – С. 449-458.

²⁷ Петров Ф. А. К. Д. Кавелін в Московском университете. – М.: Христиан. изд-во. 1997. – 142 с.

²⁸ Плигонович В. В. История либерализма в России. 1762-1914. – М.: Рус. путь. 1995. – 548 с.; Масарик Т. Г. Либерализм // Вопр. философии. – 1997. – №10. – С. 118-131.

²⁹ Кавелин К. Д. Собр. соч. – СПб.: Тип. Стеловача. 1897-1900. – Т. 1-4.

¹⁸ Революционеры и либералы России. – М.: Наука. 1990. – 336 с.; Алафая А. А. Русский либерализм на рубеже 70-80-х гг. XIX в. Из истории журналов «Вестник Европы». – М.: Ин-т истории. АН СССР. 1991. – 231 с.

¹⁹ Искра Л. М., К. Д. Кавелін у пругку господарствено-правового розвитку Росії // Государственный строй и политико-правовые идеи второй половины XIX в. – Воронеж, 1987. – С. 45-60.

²⁰ Либерализм в России: Очерки истории. Сер. XIX – начало XX в. – М.: Памятники ист. мысли. 1995. – 286 с.; Медушевский А. Н. Реформы и контрреформы в истории России XVII-XIX вв. // Вестн. высш. шк. – 1990. – №4. – С. 66-74.; Медушевский А. Н. История русской социологии. – 1993. – 155с.; Медушевский А. Н. Демократия и авторитаризм: Российский конституционализм в сравнительном перспективе. – М.: ИФРАН, 1998. – 368с.; Пантин И. К. Дрэнга прощастования. Демократия и либерализм в старой и новой России // Полноч. – 1994. – №3. – С. 75-95.; Капустин Б. Г. Три десятилетия о либерализме в либеральных // Полноч. – 1994. – №3. – С. 18-25.; Новикова Л. И., Сиземская И. И. Идейная истоки русского либерализма // Обществен. науки и современность. – 1993. – №3. – С. 124-130.; Новикова Л. И., Сиземская И. И. Либеральная традиция в культурно-историческом опыте России // Свобод. мысль. 1993. – №5. – С. 67-81.; Сахаров А. Н. Тяжелый путь российского реформаторства // Свобод. мысль. – 1995. – №7. – С. 66-79.

²¹ Секірінський С. С., Філіпова Т. А. Російський лібералізм. – М.: Вацш. шк. 1993. – 254 с.

²² Плигонович Ю. С., К. Д. Кавелін // Русские писатели, 1830-1917 гг. Биограф. словарь. В 3 т. – М.: Больш. рос. энциклоп., 1992. – Т. 2. – С. 431-434.

²³ История государства Российского. Жизнеописание. Вторая половина XIX в. – М.: Кн. шк. 1998. – С. 102-116.

реформаторські проекти ліберала. Публіцистичні матеріали – записки, статті, нариси, тексти публічних виступів К.Д.Кавеліна з аграрно-селянського питання, проблем політико-адміністративного устрою, університетської освіти, є для даного дослідження джерелом першочергової важливості.

Кавелінську модель переустрою Росії не можна розглядати ізольовано від основних ідейно-політичних доктрин, існуючих на той час. Зіставлення його проєктів перетворень з консервативними²⁹ та революційно-радикальними³⁰ допомагає зрозуміти сутнісні, відмінні ознаки російського лібералізму. Однак і російський лібералізм є складним явищем, у якому в досить широкому діапазоні були представлені окремі напрямки та течії. Використання праць Ю.Ф.Самаріна, О.І.Кошелева, І.С.Аксакова, Б.М.Чічерина дозволяє визначити загальні риси, притаманні ліберальній доктрині та дати характеристику особливостей побудов К.Д.Кавеліна.

Звертання до корпусу офіційно-документальних матеріалів, передусім до матеріалів законодавчого характеру³¹, у найширшому їх розумінні, дозволяє порівняти намічену К.Д.Кавеліним програму модернізації з реальним урядовим курсом.

Серед мемуарної літератури та щоденників свого фактографічно насиченого видляються спогоди Д.О.Корсакова, Б.М.Чічерина, В.Д.Спасовича, П.П.Семенова-Тян-Шанського, Є.М.Феоктистова, О.В.Нікітенка, Л.Ф.Пантелеева. Вони дають психологічну характеристику К.Д.Кавеліна, виділяють його індивідуальні риси, допомагають повніше та конкретніше представити його громадсько-політичну та професорсько-викладацьку діяльність. Особливистого ж мемуарної літератури полягає в тому, що вона написана на основі особистого сприйняття, тому оцінки К.Д.Кавеліна залежать як від безпосереднього ставлення, так і від політичної позиції авторів спогодів.

Окрему групу джерел складають ненадруковані документи з архівних фондів Інституту історії Російської літератури (Ф.119 К.Д.Кавеліна, 154 од. зб.), Рукописного відділу Російської національної бібліотеки (Ф.323 К.Д.Кавеліна, 63 од. зб.), Російського державного історичного архіву (самостійного фонду К.Д.Кавеліна у ньому немає, відомості зібрані в архівному каталозі під однойменною рубрикою). Наративні (оповідні) джерела представлені творчими науковими матеріалами К.Д.Кавеліна, його публіцистикою.

Вагоме значення має документалція біографічного характеру. Так, формулярний список К.Д.Кавеліна містить відомості про його походження,

матеріальний та сімейний стан, просування по службі. Його доповнюють матеріали службового дловодства, а атестації й дипломи свідчать про рівень професійної кваліфікації К.Д.Кавеліна.

Основну ж частину архіву К.Д.Кавеліна складає його обширне листування. Коло кореспондентів К.Д.Кавеліна дуже широке. Це видні громадсько-політичні діячі (наприклад, Ю.Ф.Самарін, О.І.Кошелев, М.Н.Катков, П.М.Леонтьєв, О.І.Герцен та ін.), й ліберальні бюрократи (М.О. та Д.О.Мілютіни, К.К.Грот та ін.), і вчені-правознавці та суспільствознавці (Н.В.Качалов, Д.І.Каченовський, М.П.Погодін, М.М.Стасюлевич, Б.І.Утін), і письменники (І.С.Гургенев, О.І.Гончаров, М.Є.Салтиков-Шедрін, М.Ф.Достоевський та ін.) тощо. Природно, що спектр питань, яких торкається приватне листування, дуже широкий. Передусім, нас цікавить те, що безпосередньо стосується громадсько-політичних поглядів К.Д.Кавеліна. І з цього погляду значення його епістолярного спадку унікальне. Воно не лише відбиває громадсько-політичну позицію ліберала, але й дозволяє виявити досить важливі нюанси його поглядів з дискусійних питань сучасності, які без огляду на цензуру він міг повідомити лише своїм кореспондентам.

В цілому ж, архівні документи суттєво доповнюють опубліковані матеріали про життєдіяльність К.Д.Кавеліна, допомагають в осмисленні його ідейного спадку, дозволяють уточнити, а інколи й вияснити, певні положення його концепції модернізації країни.

Таким чином, аналіз джерельної бази по темі дослідження свідчить, що у сукупності всі документи є достовірною й достатньою базою для розкриття теми.

У другому розділі “Аграрно-селянські перетворення у проєктах К.Д.Кавеліна” розглядається кавелінський варіант вирішення найбільш злободенного для Росії другої половини XIX ст. аграрно-селянського питання. Розділ складається з двох підрозділів.

Перший з них – “К.Д.Кавелін про ліквідацію кріпацтва” – присвячений аналізу кавелінського проєкту скасування кріпосного права. Доведено, що в його основі лежали ліберальні принципи – оновлення, виходу на новий якісний рівень розвитку шляхом реформ, при максимально збалансованому (згідно умов того часу) урахуванні інтересів двох полярих сторін – дворянства та селянства.

Період з 1848 по 1861 рр. став визначальним в діяльності ліберала, він опинився в епіцентрі боротьби громадсько-політичних сил, які сприяли ініціації великомасштабних інновацій. Зроблено висновок, що беручи участь у початковому етапі модернізації, так званій “інтелектуальній” її стадії, К.Д.Кавелін не лише усвідомив проблему, чітко її поставив, запропонував свій спосіб її вирішення, але й сприяв консолідації зусиль вузького прошарку прибічників ліберальної реформи. Це, в свою чергу, дозволило активізувати творчий потенціал самодержавства та спрямувати соціально-економічний розвиток країни у визначене ліберальною думкою русло.

Другий підрозділ “Погляди К.Д.Кавеліна на поземельне облаштування селянства” присвячений реконструкції теоретичних розробок ліберала відносно долі

²⁹ Прикладом є проєкти П.А.Валуєва по впровадженню аграрних реформ, 1862-1866 гг. / Пог. к публ. В. В. Гарьмаза // Ист. архив. – 1938. – №2. – С. 143-165; Дашевск П.А. Валуев. В.2 т. – М.: АН СССР, 1961. – Т.1, 2.

³⁰ Чернышевский Н.Г. Полн. собр. соч. : В 16 т. – М.: Госполитиздат, 1950. – Т.5. – С. 109-135; Гершен А.И. Собр. соч. : В 30 т. – М.: АН СССР, 1958. – Т.13. – С. 676-6.

³¹ Российские законодательства. X-XX вв. : В 9 т. Т.7. Докум. архив реформ. – М.: Юрид. лит., 1989. – 429 с.; Реформы Александра II: Сб. докум. – М.: Высш. шк., 1998. – 460 с.; Гринько на права, полномочи и прерогативах благородного российского дворянства // Рус. архив. – 1885. – №3. – С. 155-164.; Доклады по истории крестьянской общины. 1861-1880 гг. – М.: АН СССР, 1983. – 233 с.; Общій устав императорских российских университетов // Журн. М-ва нар. просвещения. – 1835. – №8. – С. 3-68.; Проект общаго устава императорских российских университетов // Записк. на проект общаго устава влпер. рос. унив. : В 2 т. – СПб.: АН, 1862. – Т.1. – С. 3-30.; Сборник распоряжений по министерству народного просвещения: В 16 т. – СПб.: Изд-во МНП, 1867. – Т.3. – 2247 стр.

сільської поземельної общини. Зазначено, що К. Д. Кавелін виступав послідовним противником докорінного зламю цього багатифункціонального інституту. У своїй програмі модернізації общини він прагнув пристосувати общинне землеволодіння до потреб індивідуального користування, тобто згладити суперечності між традицією, що складала емпіричну реальність, та новачією, що відповідала вимогам часу.

Варто підкреслити, що майбутнє Росії вчений пов'язував з аграрним суспільством. Тому запропонований ним напрямки 70-х – початку 80-х рр. XIX ст. проєкт другої селянської реформи передбачав комплекс заходів по подоланню малоземелля селян та інтенсифікації сільськогосподарського виробництва. Зроблено висновок, що намічені лібералом перетворення будувалися на принципах розвинутого утилітаризму та були покликані стабілізувати становище основної маси населення й забезпечити досить гуманне, органічне входження селянського господарства у нові, ринкові відносини.

Запропонована К. Д. Кавеліним теоретична модель пореформеного соціально-економічного облаштування Росії виходила з того, що, на думку її автора, відбивало провідну тенденцію суспільного розвитку. Але “різниця” між ідеально бажаним та реально існуючим виявився досить великою.

У *третьому розділі “К. Д. Кавелін про проблему державного устрою Росії”* досліджені погляди ліберала стосовно оптимального державно-правового устрою країни та його проєкти політико-адміністративних реформ. Аналіз праць К. Д. Кавеліна дозволяє стверджувати, що державно-правовий розвиток він сприймав як прямування від менш розвинених форм до більш розвинених: від деспотії – до урядового лібералізму і як вектору розвитку – конституційної монархії. Не вважаючи Росію досить зрілою для конституції, ліберал пов'язував свої надії з самодержавним реформаторством. Так як прогрес, з ліберальної точки зору, полягав у вдосконаленні структур, що історично склалися в країні, то К. Д. Кавелін розраховував на визрівання нового типу державного устрою у надрах традиційної системи. Поступове, але рішуче реформування повинне було сприяти цьому процесові. А об'єктивні умови для політичної трансформації, згідно уявлень К. Д. Кавеліна, могли скластися тільки в результаті співпраці верхньої влади та громадських сил. Дихотомію “суспільство й держава” вчений прагнув вирішити на підставі пошуку гармонії їх функцій та інтересів.

Зроблено висновок, що в цілому програма К. Д. Кавеліна йшла по шляху лінійного прогресу. Вона варіювалася в ході змін політичної ситуації, і в той же час залишалася непохитною стосовно головних цінностей лібералізму.

У *четвертому розділі “Погляди К. Д. Кавеліна на систему університетської освіти в Росії”* розглядається його програма модернізації системи вищої освіти.

Перший підрозділ “Внесок К. Д. Кавеліна в реформування системи вищої освіти 1857–1861 рр.” присвячений аналізу як теоретичних пропозицій, так й практичних дій ординарного професора Санкт-Петербурзького університету. Гостро реагую на запити суспільства, він виступав за підвищення рівня університетської освіти та послаблення бюрократичної опіки над ним. Стено ліберального вченого проголошувало: “університет – для науки”. Тому К. Д. Кавелін запропонував конкретні заходи по пристосуванню організаційної структури юридичного

факультету Санкт-Петербурзького університету до вирішення сукупності освітніх, професійних, дослідницьких завдань, більш чітко поставлених перед університетами наприкінці 50-х років XIX ст.

Доведено, що у період з 1857 по 1861 рр. вчений робив наголос на часткові, структурні реформи, які при послідовному втіленні у життя могли повністю змінити обличчя університетів. Борючись своєю точкою зору, у ході студентських заворушень 1861 р., К. Д. Кавелін здобув чимало прибічників серед своїх колег. Прагнення ліберальної професури відстояти власну позицію, призвело до їх конфронтації як з офіційними структурами, так із радикалізованим студентством.

У підсумку підрозділу робиться висновок, що погляди ліберала залишалися цілісними, стійкими та послідовними, а особистий внесок К. Д. Кавеліна у модернізацію системи вищої освіти у 1857–1861 рр. був досить вагомим.

У другому розділі “Участь К. Д. Кавеліна у розробці університетського статуту 1863 р.” показано, що після університетських подій 1861 р. влада була змушена надати громадськості можливість деякою мірою прийняти участь у розробці реформи вищої школи.

“Неблагонадійний” К. Д. Кавелін був направлений у закордонне відрядження для вивчення стану західноєвропейських університетів: чужий досвід, загальнонародські надбання могли статися у пригоді вітчизняним реформаторам. В свою чергу, знайомство з перевагами німецької системи освіти зміцнило ідеали К. Д. Кавеліна та наклало відбиток на його пропозиції стосовно удосконалення проєкту університетського статуту.

Наголошено, що тільки окремі думки ліберально-мислячого професора вчинили певний вплив на проведені перетворення. Однак при безпосередньому впливі “ініціативи знизу” було досягнуто все те позитивне, що дав статут 1863 року.

У *висновках* викладені загальні підсумки дослідження. У середині XIX ст. Росія переживала гостру соціально-політичну кризу. Громадсько-політична думка підшуквала власні варіанти її подолання. К. Д. Кавелін, як ідеолог російського лібералізму, виступав за стабілізацію режиму через його оновлення й протягом 50-х – початку 80-х років конструював свою модель модернізації країни.

З одного боку, їй була притаманна чітка ідеяна спрямованість, цілісна визначеність, а з іншого – гнучкість та динамізм, співмірні зі змінами суспільного життя та новими реаліями, відкритістю впливові інших течій, але без світоглядних поступок. Незважаючи на те, що строки появи окремих проєктів, їхня змістовна наповненість, ступінь практичної реалізації були різними, усі вони перебували у нерозривному внутрішньому зв'язку, логічній єдності між собою. Виявляючи все більш відчутні недоліки, об'єктивно відповідаючи на виклик часу, вони мали, безумовно, прогресивне значення, бо, по суті, задавали новий вектор розвитку. Реформаторські плани К. Д. Кавеліна стосувалися трьох основних сфер: соціально-економічної, політико-адміністративної, культурно-освітньої.

Історичну необхідність подолання традиційної економічної відсталості та соціальної нерозв'язаності повинна була вирішити селянська реформа. Кавелінський проєкт звільнення селян базувався з урахуванням як особистих, так і майнових прав основних учасників реформи. Задум ліберала базувався на пошуку компромісу

між поміщиками та селянством у вирішенні земельного питання. Наміченому після 1861 р. курсові уряду на всебічний розвиток вітчизняної промисловості, з його соціально антигуманністю та неминучою структурною диспропорцією, К. Д. Кавелін пропоставляв ідеї інтенсифікації аграрного сектору економіки країни та програму соціального захисту селянства у рамках модернізованої общини.

У політичній сфері вчений-правознавець намагався вирішити дихотомію “суспільство – держава”. Утворені земства К. Д. Кавелін вважав досить важливим кроком у забезпеченні певної самостійності суспільства. У проектах 70-х – початку 80-х років з реформування державного устрою він постулював необмежений характер повноважень монарха, зосереджуючи увагу на забезпеченні особистих прав його підлеглих, включаючи захист державних урядовців від свавілля влади та законодавчі гарантії неподпорканості депутатських прав членів виборних представницьких установ, що впроваджувалися у політичну систему самодержавства.

Університетська реформа, на думку К. Д. Кавеліна, покликана була збільшити обсяг наукових, освітніх та й адміністративних повноважень вищих навчальних закладів, утвердити права викладачів та студентів самим вирішувати свої корпоративні проблеми. Гостро відчуваючи дефіцит цивільної автономії, ліберально мислячий професор підходив до реформи університетів як до одного з шляхів закріплення за суспільством права на приватне, “непідпоркане” державі існування.

Особливістю російського лібералізму середини XIX століття було те, що він орієнтувався на самодержавну владу. Вона розглядалася не тільки як єдиний легітимний та надійний гарант реформ, але й як надкласова сила, що у рівній мірі враховує інтереси всіх сторін, тому К. Д. Кавелін апелював до неї зі своєю програмною реформою.

К. Д. Кавелін активно використовував й будь-які доступні можливості громадянської самореалізації. Способи впливу на владу та громадську думку були найрізноманітнішими: особисті знайомства, неформальні об'єднання, світські салони, практична робота у наукових та культурно-просвітницьких товариствах, публічні виступи, співпраця з найбільшими періодичними виданнями тощо.

Створюючи свою ліберально-раціональну модель облаштування країни, К. Д. Кавелін прагнув урятувати й природу необмеженої імператорської влади, і постійну загрозу шлейбейсько-селянського бунту, і громадське зростання соціуму, радикалізацію суспільної свідомості тощо. Крім того, неможливо було скидати з рахунку історичні особливості Росії, її вікові традиції.

У результаті, громадська позиція К. Д. Кавеліна, чужа будь-якій односторонності, була відкинута як правлячою бюрократією та консервативним дворянством, які розглядали ліберала як закам'януваного радикала, так і нижчими класами, яким він був просто незрозумілий, а для екстремістської молоді еволюціонізм ліберала був тотожний стагнації та регресу. Разом з тим, його ідеї стали не тільки невід'ємною складовою еволюції феномену російського лібералізму, але й закріплювалися (у контексті певних інтерпретацій) у рамках абсолютноно протилежних інтелектуальних традицій. В цілому ж, завдяки зусиллям реформаторів 60-х років XIX ст., до числа яких цілковито

можна віднести К. Д. Кавеліна, був здійснений перший досвід комплексного “щеплення” ліберальних цінностей до “деревя” традиційної російської державності.

Основні положення та висновки дисертацій викладені автором у таких публікаціях:

1. Малютіна О.К. Еволюція поглядів К. Д. Кавеліна щодо самодержавного принципу правління // 36. наук. пр.: Сер. історія та географія: Наук. вісн. ХДПУ. – Харків: Основа, 2000. – Вип. 4. – С. 122-132.
2. Малютіна О.К. К. Д. Кавелін о перспективах дворянського сословия после крестьянской реформы 1861г. // Вісн. Харківського ун-ту: – Історія. – Харків, 2000. – Вип. 32. – С. 195-202.
3. Малютіна О.К. Основні теоретичні принципи історичних поглядів К. Д. Кавеліна та М. І. Костомарова // Вісн. ХДАК: 36. наук. пр. – Харків: ХДАК, 2001 – Вип. 4. – С. 241-245.
4. Малютіна О.К. Записка К. Д. Кавеліна об освобождении крестьян от крепостной зависимости в России // Вісн. Харківського ун-ту: – Історія. – Харків, 2001. – Вип. 33. – С. 81-88.
5. Малютіна О.К. Отношение К. Д. Кавеліна к студенческому движению 1861г. // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. 36. наук. пр. молодих вчених. – Харків, 2000. – С. 165-170.

АНОТАЦІЇ

Малютіна О.К. К. Д. Кавелін про ліберальну модернізацію Росії. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.02 – всесвітня історія. – Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна. Харків 2002.

Дисертація є першим комплексним дослідженням суспільно-політичних поглядів К. Д. Кавеліна (1818-1884), причому у розгорнутому вигляді представлені основні, найбільш злободенні з його точки зору питання сучасності – аграрно-селянське, політико-правове, університетське. Аналіз праць К. Д. Кавеліна дозволив зрозуміти сутність його програми реформування. Оновлення повинно було відбуватися з опорою на традицію, поряд з цим діяв принцип раціональності. Ідеї спадковості, еволюційного руху вперед, органічності розвитку – також біли суттєвою складовою його моделі перебудови. Підкреслено, що характерною особливістю усіх проектів К. Д. Кавеліна став пошук компромісу, спілних засад, спроможних забезпечити злагоду в суспільстві.

Присутність цих компонентів у програмі К. Д. Кавеліна дозволяє говорити про нього як про послідовного прибічника ліберальної модернізації. Їх збалансована взаємодія, з одного боку, націлювала на перехід на інший рівень розвитку, з іншого – на відвернення революції.

Ключові слова: К. Д. Кавелін, ліберальна модернізація, проєкт, аграрно-селянське питання, державний устрій, університетська освіта.

Малютина О.К. К.Д. Кавелин о либеральной модернизации России. – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук по специальности 07.00.02 – всемирная история. Харьковскый национальнй университет им. В.Н. Каразина. Харьков, 2002.

Диссертация является первым комплексным исследованием общественно-политических взглядов К.Д. Кавелина (1818-1884), причём в развернутом виде представлены основные, по его мнению, наиболее актуальные вопросы современности – аграрно-крестьянский, политико-правовой, университетский.

Анализ идейного наследия К.Д. Кавелина в обозначенных направлениях позволили выявить сущность, принципиальные положения намеченной им программы модернизации.

Являясь сторонником «очищения» составляющегося, костенющего организма традиционного общества от шлаков, препятствующих развитию новых, рыночных отношений, К.Д. Кавелин, из двух возможных вариантов выхода на новый качественный уровень, выбрал путь реформ.

С его точки зрения, замена существующего более прогрессивным немедленно должна была происходить с опорой на традицию: новое в истории не есть просто отрицание старого – что-то, как отжившее, навсегда отвергалось, а что-то наследовалось, «встраивалось» в структуры нового общества. Уважение к традиции, в свою очередь, обеспечивало постепенный переход от одного этапа к другому, преемственность развития. Крупномасштабный преобразовательный процесс всегда болезнен, поэтому плавное, эволюционное движение вперед было призвано максимально его облегчить. Динамизм развития нового во многом зависит от смены стереотипа мышления и поведения. Осознание необходимости перехода от «нерационального» (характерного для традиционного общества) к «рациональному» поведению – также составляло одну из существенных черт кавелинской программы. Исходя из принципа рациональности, им оценивались различные элементы и общественные институты, как совместимые и несовместимые с модернизацией.

Характерной особенностью всех реформаторских проектов К.Д. Кавелина являлся поиск компромисса, общих оснований, способных обеспечить как социальное, так и политическое согласие в обществе. В его задачу входило создать разумный, рациональный общественный порядок, способный преодолеть существующие в стране социальные противоречия или, во всяком случае, примирить их таким образом, чтобы интересы общества в целом не были принесены в жертву эгоистическим устремлениям отдельных классов или социальных слоев.

В целом, нововведения, согласно К.Д. Кавелину, должны быть адаптированы к специфическим условиям страны, носить органический характер, сочетать в себе черты как универсального, так и уникального.

Присутствие этих идей в программе К.Д. Кавелина, позволяет говорить о нем, как о последовательном стороннике либеральной (в соответствии со спецификой российского общественно-политического движения того времени)

модернизации страны. Сбалансированное взаимодействие всех компонентов с одной стороны, нацеливало на выход на иной качественный уровень развития, с другой – на предотвращение социальной революции. К числу бесспорно сильных сторон кавелинской программы относятся ее высокие культурные, этические, правовые идеалы, глубина теоретической мысли.

Вклад либерала был особенно значим на начальном, основополагающем т. н. «ограниченном» этапе модернизации, когда происходил своеобразный запуск механизма преобразований: вырабатывались стратегические цели и задачи, намечались средства их достижения, складывалась команда реформаторов. Союз верховной власти, культурной и политической элиты общества мог, по мнению либерала, обеспечить последовательную модернизацию всего уклада жизни Российского государства.

Однако если теоретическая разработка реформ заслуга воодушевленных либеральными идеями, то при их реализации власти предпочли опереться на более консервативные слои в правительственном аппарате и обществе. В этом коренится причина личной неостребованности К. Д. Кавелина. Его «социальный нигилизм» пугал власть. Масштаб новизны, «шаг» нововведений, предлагаемый либералом в аграрно-крестьянском, политико-правовом вопросах, сфере высшего образования, был гораздо больше приемлемого для подавляющего большинства традиционалистски мыслящего общества. В целом же, благодаря стараниям реформаторов 60-х гг. XIX в., к числу которых с полным правом можно отнести К.Д. Кавелина, был предпринят первый опыт комплексной «прививки» либеральных ценностей к «дереву» традиционной российской государственности.

Ключевые слова: К.Д. Кавелин, либеральная модернизация, проект, аграрно-крестьянский вопрос, государственное устройство, университетское образование.

Malutina O.K. K.D. Kavelin about liberal modernization of Russia. Manuscript.

The dissertation for taking a candidate's degree in speciality 07.00.02 – World History, Karazin Kharkiv National University. Kharkiv 2002.

This dissertation is the first complex scientific research of Kavelin's (1818-1884) social-political conception.

The researcher showed in detail Kavelin's points of view on the main problems of his time – agrarian-peasant question, political-legal rules, university education. The analysis of K.D. Kavelin's works has given an opportunity to realize the heart of his reforming program. Renewal had to arise from traditions but, at the same time, there was the rationality principle. Kavelin's ideas of succession, evolutionary movement, natural development were the kernel of his reforming pattern. It was emphasized that the search of compromise had become the characteristic feature of all Kavelin's projects. All these components are in Kavelin's program. That is why he is considered to be a consistent supporter of Liberal Modernization. The balanced interaction of all these principles could bring society development to a new qualitative level and avert possible revolution.

Key words: K.D. Kavelin, liberal modernization, project, agrarian-peasant question, state structure, university education.

Друк: а-1
Підписано до друку 14.03.2002 р. Відповідальний за випуск Лантух В.В.
Обл., -вид. а-0,75

Умовн, др. арк. 1,25.   Формат 60 x 84 1/16.
Тираж 110 прим.   Замовлення № 193.

Друк: м. Харків, вул. Сумська, 37, ТОВ «Рейтинг», (0372) 47-01-23